



АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2026

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В. – доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е. – PhD, Альянс для боротьби зі злочинністю в інтернеті, Велика Британія

ДЖІНДЖАН Ф. – професор, доктор хаб., Університет Сорбонни, Париж-1, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

КАЙЗЕР Е. – професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, Німеччина

МОТУЗАЙТЕ МАТУЗЕВІЧУТЕ (КІН) Г. – професор, PhD, Вільнюський університет, Литва

ОТРОЩЕНКО В. В. – професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О. – кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Україна

РАБІНОВІЦ А. – PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й. – професор, доктор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М. – кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ШНЕЕВАЙС Є. – доктор хаб., Центр археології Ляйбніца, Німеччина



ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2026

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V. – DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

DJINDJIAN F. – Professor, Dr. Hab., University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

FORNASIER J. – Professor, Ph.D., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

MOTUZAITĖ MATUZEVIČIŪTĖ (KEEN) G. – Professor, Ph.D., Vilniaus universitetas, Lithuania

HARDY S. A. – PhD., Alliance to Counter Crime Online, United Kingdom

KAISER E. – Professor, Dr. Hab., Institute of Prehistoric Archaeology Freie Universität Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

PLAVINSKI M. O. – PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D. – PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A. – PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

SHEVCHENKO T. M. – PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)

SCHNEEWEISS J. – Dr. Hab., Leibniz-Zentrum für Archäologie, Germany

ZALIZNIAK L. L. – Professor, DSc., Institute of Archaeology NAS of Ukraine

ЗМІСТ

CONTENTS



Статті

МОГИЛОВ О. Д. Безкурганні поховання скіфського часу на території Західноподільської групи

АКСЬОНОВ В. С. Амулети з протомами населення лісостепоного варіанту салтівської культури

СВИСТУНГ. Є., КВІТКОВСЬКИЙ В. І. Будівельна кераміка салтівсько-маяцької культурно-історичної спільності

БОБРОВСЬКИЙ Т. А. Нові епіграфічні знахідки в садибі Софії Київської

УНГУРЯН В. С., КОЗАК О. Д. Зміни в зрості міських мешканців Середнього Подніпров'я від середньовічного до ранньомодерного часу в контексті кліматичних змін

Articles

5 MOHYLOV O. D. Moundless Burial Grounds of the Scythian Period in the Territory of the Western Podillian Group

24 AKSIONOV V. S. Amulets With Protomes among the Population of the Forest-Steppe Variant of the Saltiv Culture

38 SVYSTUN H. Ye., KVITKOVSKYI V. I. Building Ceramics of the Saltiv-Maiaky Cultural and Historical Community

53 BOBROVSKYI T. A. New Epigraphic Finds in the Courtyard of St. Sophia Cathedral in Kyiv

69 UNHURIAN V. S., KOZAK A. D. Stature Variation Among Urban Populations of the Middle Dnipro Region from the Medieval to the Early Modern Period in the Context of Climate Change



Публікації археологічних матеріалів

АБАЙ Н. Скляні артефакти римського періоду з колекції Музею Сельчукського університету

БУДНИКОВА А. А., ВОЛКОВ А. В., ЯНОВ Д. М. Монети з території Кам'янської Січі (за результатами археологічних досліджень)

Publications of Archaeological Materials

82 ABAY N. Roman-Period Glass Artefacts from the Selçuk University Museum Collection

98 BUDNIKOVA A. A., VOLKOV A. V., YANOV D. M. Coins from the Territory of Kamianka Sich (Based on the Results of Archaeological Research)



*До історії
стародавнього виробництва*

РУСНАК В. В. Могильник черняхівської культури Війтенки: персоніфікація керамічних виробів

*To the History
of Ancient Crafts*

- 115 RUSNAK V. V. Viitenky, a Cemetery of Cherniakhiv Culture: Personification of Ceramic Production



Дискусії

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Витоки та культурна диференціація епігравету України

Discussions

- 126 ZALIZNIAK L. L. Origin and Cultural Differentiation of the Epigravettian in Ukraine

В. С. АКСЬОНОВ

АМУЛЕТИ З ПРОТОМАМИ У НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОГО ВАРІАНТУ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено невеликій, але цікавій групі салтівських підвісок-амулетів, що оздоблені протомами птахів та верблюдів. Усі підвіски походять із поховальних комплексів початку — третьої чверті IX ст., досліджених на трьох різних ділянках Верхньосалтівського катакомбного могильника. Оформлення підвісок голівками верблюдів зумовлене участю місцевого аланського населення Верхнього Салтова в між-регіональній торгівлі.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, катакомба, амулети, алани, верблюди.

У поховальних комплексах аланського населення салтівської культури доволі часто трапляються металеві підвіски-амулети (Плетнева 1981, с. 151, рис. 37; 1989, с. 96-100, рис. 48). Саме амулети дослідники вважають специфічною рисою культури ранньосередньовічних аланів (Ковалевская 1981, с. 87). Вивчення амулетів відіграє важливу роль у розумінні світогляду не лише аланів, але й інших народів, що входили до складу Хозарського каганату. Саме на салтівський час (VIII–IX ст.) припадає розквіт різноманітних форм металевих амулетів в аланського населення півдня Східної Європи, що, на думку дослідників, відповідає кульмінації розвитку в аланів язичництва у «чистому вигляді» (Албегова 2001, с. 95).

Історіографія

Амулети ранньосередньовічного аланського населення вже давно привернули увагу дослідників. Завдяки зусиллям В. Б. Ковалевської, З. Х. Албегової, С. А. Плетнєвої, Г. Є. Афанасьєва розроблено топологію, хронологію аланських амулетів, визначено ареали

їх розповсюдження та з'ясовано їх статеву, вікову й соціальну атрибуцію (Ковалевская 1978; 1995; Албегова 1995; 2001; Албегова, Ковалевская 2011; 2012; Афанасьєв 1973; 1976; 1993, с. 30-33, 42-45; Плетнева 1967, с. 175-178; 1989, с. 96-100). Семантику металевих амулетів салтівської культури також ретельно вивчали сучасні дослідники (Флєрова 2001).

Завдяки проведеному порівняльному аналізу катакомбних могильників лісостепового варіанта салтівської культури за кількома блоками показників поховальної обрядовості вдалося виділити три поховальні традиції, які, на думку дослідників, віддзеркалюють існування в алано-аському суспільстві трьох племінних груп: Верхньосалтівсько-Ютанівської, Дмитріївсько-Нижньолуб'янської та Маяцької (Афанасьєв 1993, с. 91-93). При цьому, завдяки використанню статистичних методів, вдалося встановити локальні відмінності в наборах амулетів, що супроводжували небіжчиків жіночої статі — представниць цих різних племінних груп аланів (Афанасьєв 1993, табл. 36; Албегова 2001, с. 93-94). Так, для Ютанівського могильника, який утворює одну групу з Верхньосалтівським некрополем, характерні колесоподібні амулети, кільця з голівками птахів, кільця з напливами, туалетні скриньки, перламутрові диски, металеві фігурки коней і птахів (Албегова 2001, с. 94). Саме такий набір металевих амулетів притаманний і аланському населенню, яке залишило Верхньосалтівський некрополь (Хоружа 2014а, рис. 1).

Нині археологічна колекція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова складається з матеріалів розкопок Старосалтівського (1982, 1983 рр.), Рубіжненського (1987, 1995 рр.) катакомбних некрополів і досліджень I, III та IV ділянок катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (1984–1992, 1998–2021 рр.). Усього у фондах музею зберігаються матеріали з 278 досліджених поховальних комплексів зазначених катакомбних могильників, із яких походять 264 металеві підвіски-амулети різних типів. Переважну більшість амулетів становлять

© АКСЬОНОВ Віктор Степанович, 2026 — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovvictor@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкрита за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

підвіски у вигляді кільця з пташиними голівками (76 екз.), маленькі гудзики-дзеркальця (50 екз.) та колесоподібні амулети різних видів (36 екз.). У запропонованій роботі розглянуто тільки підвіски-амулети з протомами тварин або птахів, розвернутими в протилежні сторони (тип 3, за класифікацією С. О. Плетнєвої) (Плетнева 1989, с. 96, рис. 48). Таких амулетів нараховується в колекції музею 14 екземплярів (13 цілих та один фрагмент); вони походять з 12 поховальних комплексів досліджених на першій (ВСМ-I), третій (ВСМ-III) та четвертій (ВСМ-IV) ділянках катакомбного некрополя біля с. Верхній Салтів. Метою роботи є введення до наукового обігу цих знахідок із території Верхньосалтівського археологічного комплексу.

Археологічний контекст

Катакомби, де виявлено амулети з протомами, мають розміри та глибину дромосу (табл. 1), що відповідають середнім показникам для поховальних споруд зазначених ділянок Верхньосалтівського некрополя (Аксьонов 2018, табл. 1), тоді як розміри самих поховальних камер цих катакомб перевищують середні показники (Аксьонов 2018, табл. 3). Поховальні камери цих катакомб містили одиночні, парні та колективні поховання (табл. 1). У тих випадках, коли кістяки небіжчиків зберегли свій анатомічний порядок (катакомби № 7, 96, 142 (ВСМ-IV), катакомба № 2 та поховальний комплекс № 24 (ВСМ-III)), підвіски-амулети з протомами розташовувалися на тазових кістках людини, тобто вони були підвішені до пояса. Так, амулет із протомами в камері катакомби № 2 (ВСМ-III) лежав біля кісток таза жінки (поховання № 3) разом із двома колесоподібними підвісками. У катакомбі № 7 (ВСМ-IV) дві підвіски-амулети були знайдені на ділянці пояса, над правою тазовою кісткою небіжчиці (поховання № 1). У поховальному комплексі № 24 (підбій в стінці дромосу) підвіска лежала на ділянці пояса дитини 6–8 років разом із чотирма литими бубонцями (Хоружа 2014б, рис. 2: 1, 6–10). Біля пояса дитини (поховання № 3) з катакомби № 96 (ВСМ-IV) виявлено туалетну скриньку у вигляді черепашки, дві ворворки, амулет із протомами верблюда (рис. 2: 1–5). Підвіска з обламаними протомами в катакомбі № 42 (ВСМ-IV) лежала на правій частині таза небіжчиці разом із трьома литими бубонцями, бронзовими дротяними

пронизками спіралеподібної форми та двома коповушками різного типу. Зазначені амулети входили до поховального інвентаря дітей та жінок фертильного віку.

Знайдені в поховальних комплексах Верхньосалтівського катакомбного могильника амулети представлені двома різновидами: з протомами птахів (рис. 1: 1–6) та з протомами верблюдів (рис. 1: 8–12). У катакомбі № 142 від амулета залишилася лише центральна частина підвіски з петелькою (рис. 1: 7), що не дозволяє встановити, до якого різновиду належить цей виріб.

Амулети з протомами птахів походять із катакомб № 1, 7 (ВСМ-IV), № 68 (ВСМ-I) та поховального комплексу № 24 (ВСМ-III) (рис. 1: 1–6). У зазначених похованнях, крім катакомб № 7 (ВСМ-IV) та № 68 (ВСМ-I), ці амулети представлені одним екземпляром. Із катакомби № 68 (ВСМ-I) походять дві підвіски, які відрізняються одна від одної рівнем виконання (рис. 1: 5–6). Наявність у катакомбі № 68 (ВСМ-I) двох підвісок-амулетів із протомами птахів, імовірно, зумовлена присутністю в поховальній камері кістяків двох дітей, яким вони і належали. Знайдені підвіски мають різний рівень реалістичності зображення пташиних голівок. На трьох амулетах (катакомба № 57 (ВСМ-IV), № 68 (ВСМ-I), поховальний комплекс № 24 (ВСМ-III)) ми маємо узагальнене зображення голови птаха (рис. 1: 2, 4, 5). Ще на трьох підвісках (катакомби № 7 (ВСМ-IV), № 68 (ВСМ-IV)) представлені голівки водоплавних птахів (рис. 1: 1, 6), тоді як амулет із катакомби № 1 (ВСМ-IV) оздоблено зображенням голівок хижого птаха, на що вказує загнутий донизу кінчик дзьоба (рис. 1: 3). Подібні підвіски-амулети з пташиними голівками були знайдені в катакомбах № 21, 152, 164 Дмитріївського могильника (Плетнева 1989, с. 97, рис. 48), в інгумаційному похованні № 170 Нетайлівського ямного могильника (рис. 1: 14) (Крыганов 1993, с. 10, табл. VI: 12).

Дослідники зауважують, що амулети з парними протомами на Північному Кавказі в досалтівський період не фіксуються, тому пов'язувати їх з аланським компонентом, мабуть, не можна (Флєрова 2001, с. 46). Натомість прообразом таких амулетів є двопластинчаті антропологічні фібули VI–VII ст. із зображенням «Великої богині» з протомами тварин/птахів (Флєрова 2001, с. 47). Семантику цих антропологічних фібул VI–

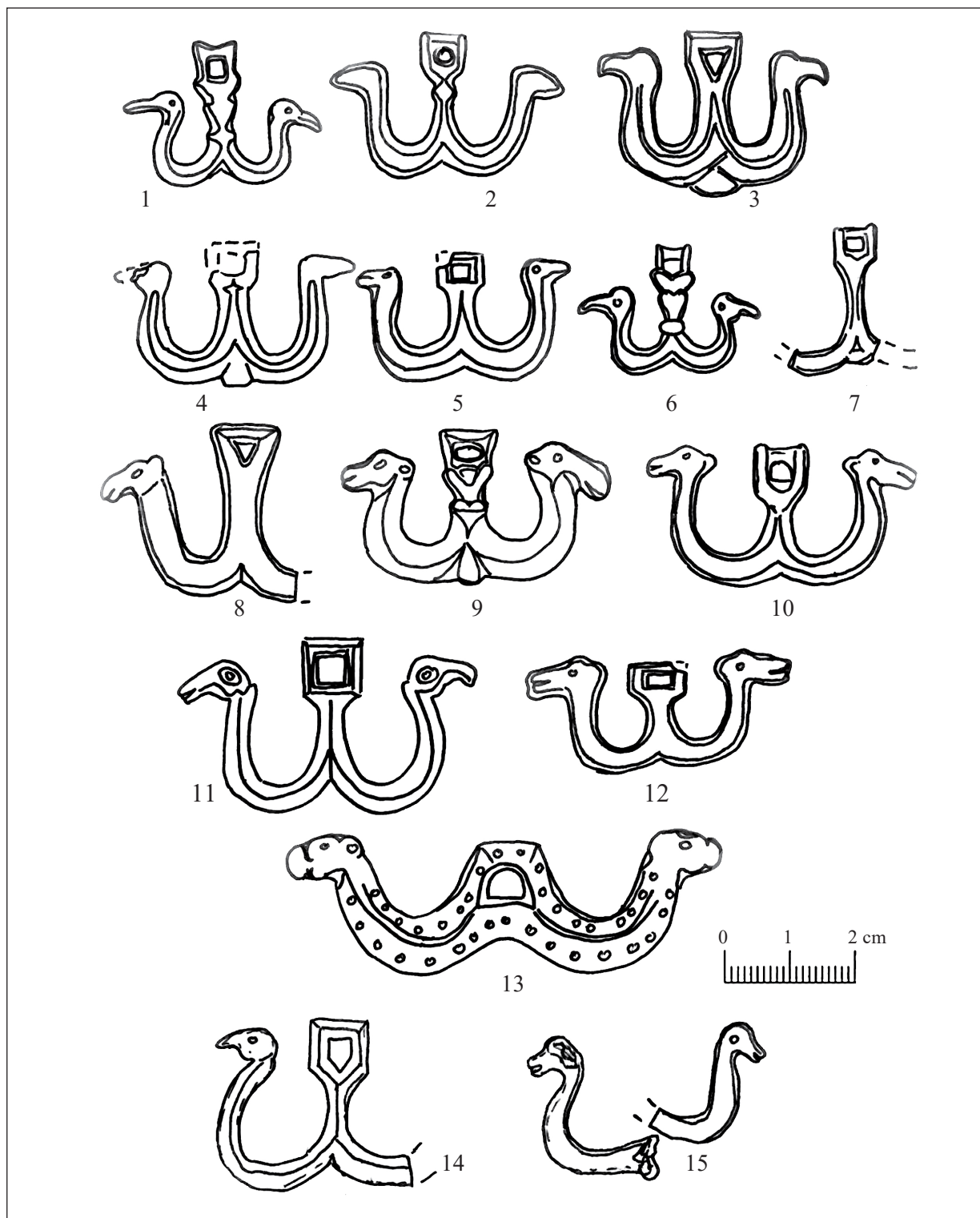


Рис. 1. Амулети з протомами із салтівських поховальних комплексів басейну Сіверського Дінця: 1 — катакомба № 7 (ВСМ-IV); 2 — катакомба № 57 (ВСМ-IV); 3 — катакомба № 1 (ВСМ-IV); 4 — катакомба № 24 (ВСМ-III); 5–6 — катакомба № 68 (ВСМ-I); 7 — катакомба № 142 (ВСМ-IV); 8 — катакомба № 67 (ВСМ-IV); 9 — катакомба № 37 (ВСМ-IV); 10 — катакомба № 46 (ВСМ-I); 11 — катакомба № 2 (ВСМ-III); 12 — катакомба № 96 (ВСМ-IV); 13 — катакомба № 59 (ВСМ-I); 14 — поховання № 170 (Нетайлівський могильник); 15 — поховання № 102 (могильник Червона Гірка)

Fig. 1. Amulets with protomes from the Saltiv burial complexes of the Siverskyi Donets basin: 1 — catacomb no. 7 (VSM-IV); 2 — catacomb no. 57 (VSM-IV); 3 — catacomb no. 1 (VSM-IV); 4 — catacomb no. 24 (VSM-III); 5–6 — catacomb no. 68 (VSM-I); 7 — catacomb no. 142 (VSM-IV); 8 — catacomb no. 67 (VSM-IV); 9 — catacomb no. 37 (VSM-IV); 10 — catacomb no. 46 (VSM-I); 11 — catacomb no. 2 (VSM-III); 12 — catacomb no. 96 (VSM-IV); 13 — catacomb no. 59 (VSM-I); 14 — burial no. 170 (Netailivskyi cemetery); 15 — burial no. 102 (Chervona Hirka cemetery)

VII ст. описано в літературі (Рыбаков 1987, с. 200-204). Центральна фігура композиції на таких фібулах — Велика богиня серед птахів, Богиня неба, а також Матір, родителька всього живого (Голан 1993, с. 162). Птахи підкреслюють небесну сутність центральної фігури, яка посиляє на землю сонячне світло та дощ (Голан 1993, с. 160). Птах у індоєвропейців вважався сонячною істотою (Голан 1993, с. 161). Пара птахів у такій трифігурній композиції символізує синів Богині неба (близнюків), а сама Богиня разом із парою птахів утілює ідею родючості (Голан 1993, с. 162). Дослідники відзначають, що Велику богиню, крім птахів, можуть супроводжувати вершники, коні, леви, вовки / собаки і навіть змії (Голан 1993, рис. 347: 1; 352; 354: 1; 355: 1). Салтівські амулети з протомами птахів відтворюють саме цю ідею, але відповідно до загальних канонів, які виробилися в алано-болгарському

середовищі (Флєрова 2001, с. 48). При цьому в салтівському середовищі тричленна композиція була пристосована до місцевих вірувань, унаслідок чого замість голівок коней чи павичів на амулетах зображені протоми водоплавних птахів або верблюдів (Флєрова 2001, с. 50).

Саме амулети з протомами верблюдів були знайдені в катакомбах № 37, 67, 96 (ВСМ-IV), № 46 (ВСМ-I), № 2 (ВСМ-III). На підвісках із катакомб № 37, 67 (ВСМ-IV), № 46 (ВСМ-I) верблюди зображені доволі реалістично: довгі вигнуті ший, горбоносі морди з круглими маленькими вухами (рис. 1: 8–10). Реалістичне зображення голови верблюда бачимо на підвісці із салтівського городища Маяки (Флєрова 2001, рис. 10: 1). Зображення верблюдів на підвісках із катакомб № 2 (ВСМ-III) та № 96 (ВСМ-IV) більш спрощені. Так, на підвісці з катакомби № 2 (ВСМ-III) горбоносі морди верблюдів втратили вуха (рис. 1: 11), а голівки тварин на амуле-

Таблиця 1. Мірні показники поховальних споруд Верхньосалтівського могильника, які містили амулети з парними протомами

Table 1. Measurements of the burial structures of the Verkhnosaltiv cemetery, which contained amulets with paired protomes

№ катакомби	Дромос					Вхід до камери		Камера			
	L	C	Глибина	Кількість сходиночок	Заклад	H	C	Тип	L	C	Кількість небіжчиків*
№ 46 ВСМ-I	6,1	0,5 – 0,65	4,1	12	–	0,6	0,42	Т подібна	2,3	1,9	3 (чоловік + 2 жінки)
№ 59 ВСМ-I	5,4	0,4 – 0,6	4,2	9	–	–	0,45	ПОВЗДОВЖНЯ	2,2	1,8	2 (чоловік + жінка)
№ 68 ВСМ-I	6,5	0,4 – 0,6	4,3	10	–	0,6	0,4	Т подібна	2,2	1,8	4 (чоловік + жінка + 2 дитини)
№ 2 ВСМ-III	5,1	0,5–0,65	3,2	10	+	0,6	0,6	Т подібна	1,85	1,8	3 (2 жінки + підліток)
№ 24 ВСМ-III	4,1	0,6	3,05	7	–	–	–	підбій	1,2	0,65	1 (дитина)
№ 1 ВСМ-IV	4,8	0,65	3,3	6	–	0,8	0,6	Т подібна	2,2	1,8	4 (чоловік + 2 дорослі + дитина)
№ 7 ВСМ-IV	6,1	0,4 – 0,65	3,5	11	+	0,6	0,45	Т подібна	2,25	1,75	2 (чоловік + жінка)
№ 37 ВСМ-IV	5,9	0,4 – 0,6	3,7	10	+	0,5	0,4	Т подібна	1,82	1,45	2 (чоловік + жінка)
№ 57 ВСМ-IV	5,14	0,48–0,6	2,6	5	–	0,3	0,46	Т подібна	1,88	1,45	1 (жінка)
№ 67 ВСМ-IV	5,82	0,42–0,6	3,22	5	+	0,7	0,48	Т подібна	2,38	1,76	3 (чоловік + жінка + дитина)
№ 96 ВСМ-IV	6,2	0,5 – 0,65	4,4	9	+	0,6	0,45	Т подібна	2,15	1,92	4 (чоловік + 2 жінки + дитина)
№ 142 ВСМ-IV	5,04	0,4 – 0,52	3,3	6	+	0,4	0,37	Т подібна	2,04	1,6	1 (жінка)

ті з катакомби № 96 (ВСМ-IV) передають лише загальні контури голови верблюда (рис. 1: 12). Саме за цим показником зазначена підвіска схожа на амулет із катакомби № 87 Дмитріївського некрополя (Плетнева 1989, рис. 97). Імовірно, доволі стилізовані голівки верблюдів зображені на підвісці з катакомби № 59 (ВСМ-I) (рис. 1: 13), на що вказує маленьке вухо округлої форми на одній із голів. Фрагменти з доволі спрощеним зображенням голівок верблюда, як зауважив керівник розкопок, походять із кремаційного поховання № 102 біритуального могильника Червона Гірка (рис. 1: 15) (Михеев 1988, с. 12, табл. XXXII: 10).

Поховальні комплекси з амулетами з протомами за знайденими в них елементами поясної гарнітури й металевими бляшками, наконечниками від ремінців взуття (рис. 2: 6, 7, 14–18, 25–29; 3: 3, 4, 12–15, 29–31; 4: 5–14, 22–25, 30–32; 5: 10–13, 18, 19) датуються початком — третьою чвертю IX ст. (Комар 1999, табл. 4). Багатство поховального інвентаря та його склад із зазначених катакомб (табл. 2); (рис. 2–5) свідчить, що поховані в камерах люди належали до соціальної та майнової верхівки салтівського суспільства (Афанасьев 1993, с. 39–45).

Інтерпретація

У досліджених катакомбах виявлено підвіски-амулети (табл. 2), які є типовими для аланського населення салтівської культури. Наявність на амулетах зображень верблюда потребує пояснення, оскільки ця тварина не є типовим представником лісостепових районів Донецько-Донського регіону. Проте верблюд був доволі добре відомий не тільки населенню степових районів Хозарського каганату, але й мешканцям його північно-західного прикордоння. Кістки тварини, у незначній кількості, представлені на салтівському Правобережному Цимлянському городищі (0,05 %), Карнаухівському поселенні (2 %) (Ляпушкин 1958, с. 313; Плетнева 1967, с. 147; 1996, с. 129, табл. 5). У невеликій кількості кістки верблюда зафіксовано в матеріалах боршевської культури (городище Титчиха, Велике Боршевське городище) (Колода, Горбаненко 2018, с. 143). Знайомство населення Хозарського каганату з верблюдом підтверджують зображення цих тварин на камені з Маяцького городища, кістяному релікварії з Підгорівського могильника (Плетнева 1984, рис. 14; Флєрова 2001, рис. 10). Наявність у

салтівських старожитностях кісток та зображень верблюда пов'язують з участю населення Хозарії в караванній торгівлі на транс'євразійському Великому шовковому шляху (Плетнева 1996, с. 150; Колода, Горбаненко 2018, с. 143), що підтверджує певна кількість відповідних знахідок (дзеркал китайських типів, мушель морських молюсків, шовку тощо) (Плетнева 1989, рис. 54; Крыганов 2001, с. 351; Аксьонов 2024, рис. 6: 15–19). Пояснити появу й використання в населення салтівської культури, що мешкало на кордоні лісостепової зони та степу, амулетів із зображенням верблюда, можна, мабуть, впливом караванної торгівлі, адже головною твариною для перевезення вантажу для місцевого населення був кінь чи віл. Верблюда як в'ючну тварину використовували насамперед кочові та напівкочові народи степової зони Євразії (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 36).

Однак, можна припустити, що до складу стада населення лісостепового та степового варіанта салтівської культури могла входити й незначна кількість верблюдів. Так, верблюдів (по сотні й більше) в другій половині XIX ст. утримували та використовували в деяких великих господарствах не тільки Катеринославської, Херсонської, а й Харківської (Ізюмський повіт), Полтавської, Воронізької, деяких частин Чернігівської губерній Російської імперії (Брокгауз, Ефрон 1892, с. 9–10). При цьому відзначалося, що верблюди доволі вигідні у сільському господарстві тварини, тому що їдять набагато менше, ніж кінь і в два рази менше, ніж віл, а працюють краще від них, не бояться холоду та спеки, хоча не витримують сирого клімату і надмірної ґрунтової вологи. За сприятливих місцевих умов смертність верблюдів менша, ніж у коней та волів. У зазначених господарствах верблюдів використовували для оранки, сіяння, боронування та перевезення вантажів (Брокгауз, Ефрон 1892, с. 10).

Наше припущення підкріплюється тим, що за часів існування салтівської культури клімат у Європі був сухим і теплим, тобто придатним для верблюдів. За спостереженнями палеокліматологів, клімат у VII–VIII ст. у Східній Європі був континентальніший, ніж у теплу та суху заключну стадію атлантичного часу, але м'якший, ніж у ксеротермічний етап суббореалу, тепліший та сухіший, ніж у подальші фази субатлантики (Герасименко 1997, с. 57). З IX–X ст. кількість опадів

Таблиця 2. Основний інвентар із поховальних комплексів Верхньосалтівського могильника, в яких знайдено амулети з протомами
Table 2. The main inventory from the burial complexes of the Verkhni Saltiv burial ground, in which amulets with protomes were found

№ кага- комби, могиль- ника	Кількість небезпечних	Амулети-обереги												Засоби особистої гігієни							Власні прикраси та елементи кос- тюма							Господарський інвен- тар, зброя			
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
№ 24 ВСМ-III	1 (дитина)	1								+										+	2										
№ 142 ВСМ-IV	1 (жінка)	1								+								2	1	+		71		+		+					
№ 57 ВСМ-IV	1 (жінка)	1															1			+		147		+		+					
№ 7 ВСМ-IV	2 (чоловік + жінка)	2		1					1	+	+	1				1						259	+	+		+				1	
№ 1 ВСМ-IV	4 (чоловік + 2 до- рослі + дитина)	1			1				1	+			2			1	2	2		+	+	66	+	+	+	+	+	1			+
№ 68 ВСМ-I	4 (чоловік + жін- ка + 2 дитини)	2	3		2	1	1			+	+	5	2	1		2	2	2				666	+	+	+	+	+				
№ 59 ВСМ-I	2 (чоловік + жінка)	1	4						1	+					1	1	1	1		+	+	171	+	+	+	+	+				+
№ 2 ВСМ-III	3 (2 жінки + підліток)	1		1	2					+	+				1	1	1	1			+	261	+	+	+	+	+				
№ 46 ВСМ-I	3 (чоловік + 2 жінки)	1	1	1												2				+		378		+	+	+	+				
№ 67 ВСМ-IV	3 (чоловік + жінка + дитина)	1		4	2	1				+	+				1	1				+		31		+	+	+		1	1		
№ 37 ВСМ-IV	2 (чоловік + жінка)	1			1	1	1	1	1	+										+	+			+	+	+	2	2			
№ 96 ВСМ-IV	4 (чоловік + 2 жінки + дитина)	1	1		1	1	1		5	+	+					1	2			+		90	+	+	+	+	2				

* 1 — амулет з протомами; 2 — диск зі стулки мушлі; 3 — амулет кільцеподібний із пташиними голівками; 4 — амулет колесоподібний; 5 — амулет у вигляді пазура; 6 — підвіска-печатка; 7 — амулет із п'яти кінцівок тварини; 8 — ворворка у вигляді чотиригранної піраміди; 9 — бронзові бубонці; 10 — астрагалі; 11 — гудзик-дзеркальце; 12 — підвіска-амулет у вигляді фігурки коня; 13 — підвіска-амулет із фігуркою грифона; 14 — «рогата» пряжка; 15 — дзеркало; 16 — туалетна скринька; 17 — коповушка; 18 — піпет; 19 — сережки; 20 — бляшки-нашивки; 21 — намисто; 22 — браслет; 23 — перстень; 24 — елементи поясної гарнітури; 25 — металеві прикраси ремінців взуття; 26 — посудина; 27 — шабля; 28 — сокира-чекан; 29 — тесло-мотика; 30 — наконечники стріл, металеві деталі сагайдака

* 1 — an amulet with protomes; 2 — a disc from a shell flap; 3 — a ring-shaped amulet with bird heads; 4 — a wheel-shaped amulet; 5 — a claw-shaped amulet; 6 — a pendant-seal; 7 — an amulet from the heel bone of an animal; 8 — vorvorka in the form of a four-sided pyramid; 9 — bronze tambourines; 10 — an astragalus; 11 — a button-mirror; 12 — a pendant-amulet in the form of a horse figurine; 13 — a pendant-amulet with a figurine of a griffin; 14 — a “horned” buckle; 15 — a mirror; 16 — a toilet box; 17 — an ear pick; 18 — tweezers; 19 — earrings; 20 — patch plaques; 21 — a necklace; 22 — a ring; 23 — elements of a belt set; 24 — metal decorations of shoe straps; 25 — a vessel; 26 — a hammer-axe; 27 — a saber; 28 — an adze-hoe; 29 — arrowheads, metal parts of a quiver

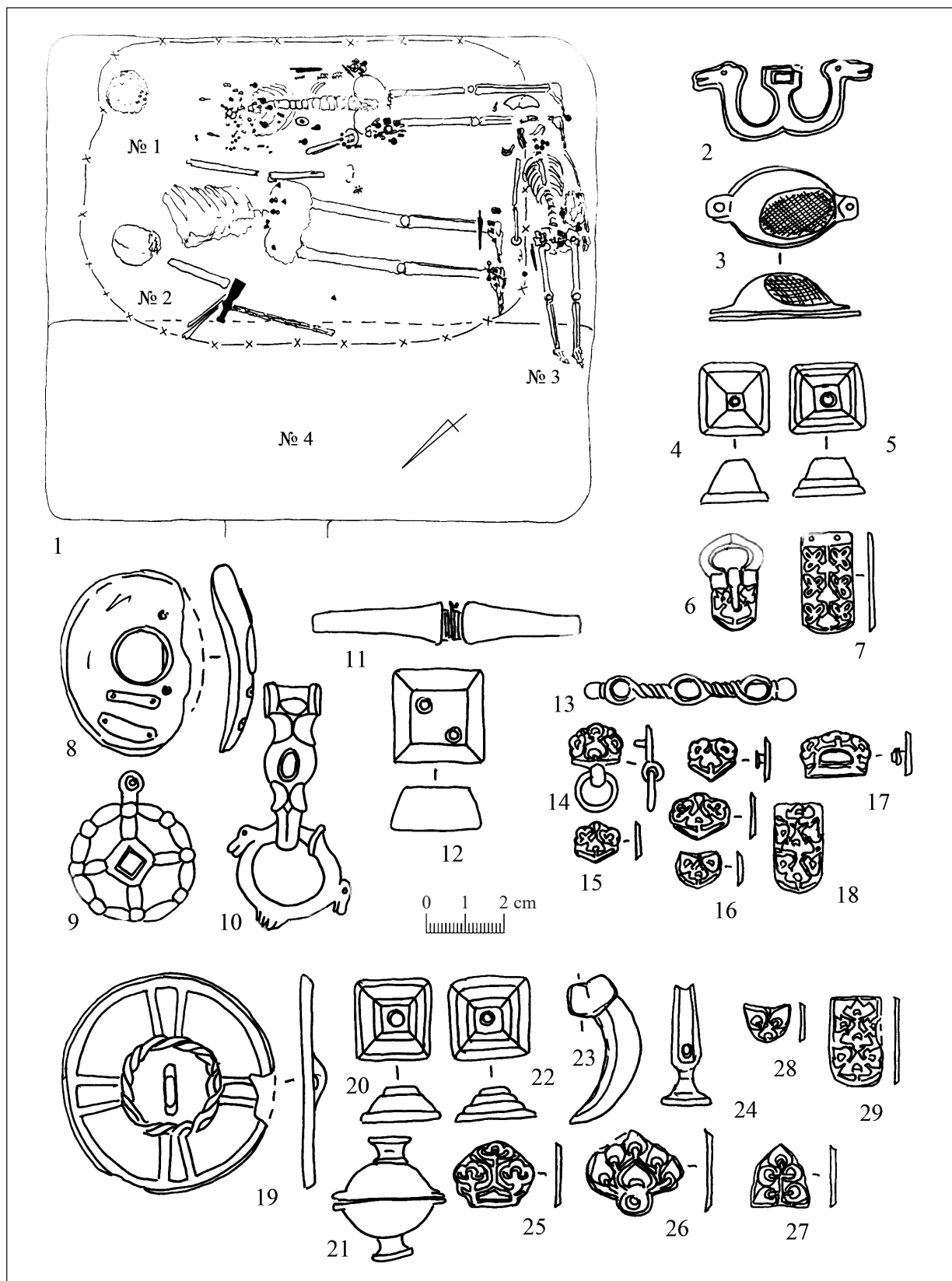


Рис. 2. Катакомба № 96 (ВСМ-IV): 1 — план похоронної камери; 2-7 — інвентар поховання № 3; 8-12 — поховання № 1; 13-18 — поховання № 2; 19-29 — поховання № 4

Fig. 2. Catacomb no. 96 (VSM-IV): 1 — plan of the burial chamber; 2-7 — inventory of the burial no. 3; 8-12 — burial no. 1; 13-18 — burial no. 2; 19-29 — burial no. 4

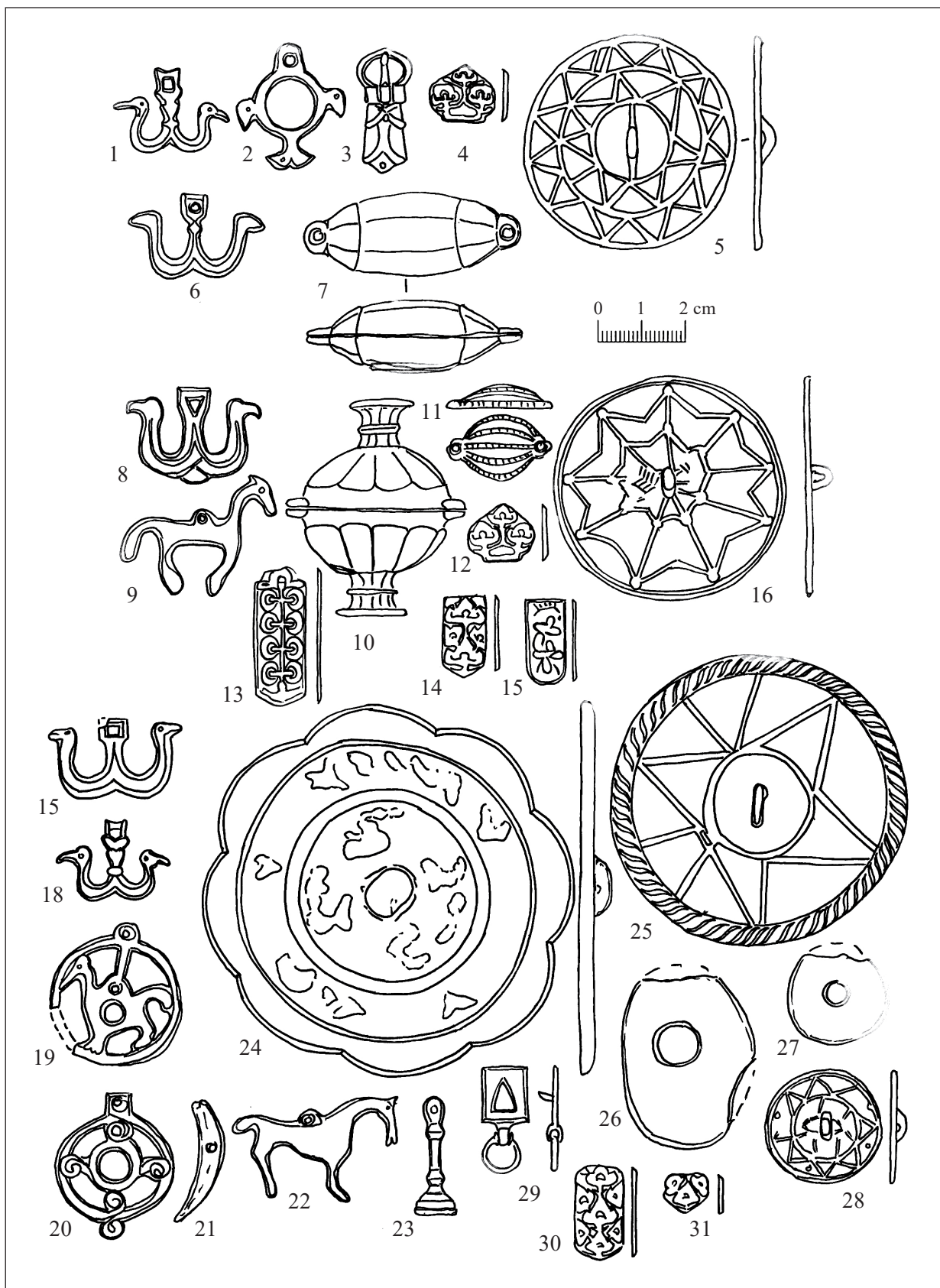


Рис. 3. Інвентар катакомб, у яких знайдено амулети з протомами: 1–5 — катакомба № 7 (BCM-IV); 6–7 — катакомба № 57 (BCM-IV); 8–16 — катакомба № 1 (BCM-IV); 17–31 — катакомба № 68 (BCM-I)

Fig. 3. Inventory of the catacombs in which amulets with protomes were found: 1–5 — catacomb no. 7 (VSM-IV); 6–7 — catacomb no. 57 (VSM-IV); 8–16 — catacomb no. 1 (VSM-IV); 17–31 — catacomb no. 68 (VSM-I)

відчутно зростає, настають часи сильних дощів, повеней та суворих зим у Європі (Герасименко 1997, с. 59), які тривають до середини XIX ст. (Кислов, Полтараус 1989, с. 45). Крім того, в Хозарському каганаті верблюд не був екзотичною твариною. Згадаємо лише свідчення про те, що разом із хозарською царівною Хатун до її нареченого, арабського правителя закавказькими володіннями Язіда, прибув караван, у якому, крім чотирьох тисяч кобилиць із лошатами, однієї тисячі мулів, десяти тисяч овець було десять тисяч верблюдів дрібної породи та одна тисяча двогорбих верблюдів (Артамонов 2002, с. 254). Якщо в центральних районах Хозарії верблюди були доволі численними, то якась їх кількість, імовірно, могла потрапити до північно-західних районів каганату.

Верблюд (бактріан) є найбільшою твариною Центральної Азії, тому не дивно, що в міфологічному мисленні та образотворчому мистецтві місцевих жителів він посів особливе місце. Археологічні матеріали свідчать, що з епохи бронзи верблюд у народів Середньої Азії був об'єктом культу, носієм фарну, виступав тотемом деяких груп іраномовних кочових племен, які мешкали в степових районах Казахстану та прилеглих районах Середньої Азії й Південного Сибіру (Гюль 2020, с. 119, 123). Це пов'язано з тим, що верблюда вирізняє висока витривалість, стійкість до природних катаклізмів, гострий зір, довголіття (доживають до 40–50 років), а верблюдиці є відданими мамами (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 35–36, 38, 40). Завдяки цим здібностям у народів Сходу верблюд є символом витривалості, стійкості, незалежності та гідності. Мало того, верблюд дає вовну, молоко, м'ясо. Як свідчить казахська мудрість, *«З усіх видів худоби верблюд є найголовнішою твариною, тому що за молочністю не поступається корові, настригу вовни — вівці, працьовитості — коню»*¹ (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 36). Усе це призвело до того, що в духовному житті народів Середньої Азії верблюд сприймається як священна, чарівна тварина, що несе благо, як зберігач миру, пов'язаний із сонцем та небом (Гюль 2020, с. 125).

Цілком зрозуміло, що поява на таких специфічних речах, як салтівські підвіски-амулетів зображення верблюда, була неможлива без знайомства місцевого алано-болгарського населення з комплексом культурно-міфологічних

уявлень про цю тварину. Такі знання вони могли отримати лише від представників тих етносів, у господарстві яких верблюд відігравав значну роль, тобто від вихідців із Середньої Азії. І тут варто згадати про присутність в Хозарському каганаті, за свідченнями писемних джерел, вихідців із Середньої Азії («ал-арсїя») (Минорский 1963, с. 193–194). Це підтверджують відкриття в середній течії Сіверського Дінця пам'яток салтівського часу, де у похованнях зафіксовано східний вплив на матеріальну культуру алано-болгарського населення Хозарії, а саме: наземні печі для випікання хліба — тандири (Красильников 1986, с. 48); санітарні споруди, зроблені із вертикально вкопаних великих посудин із відбитим дном (Кравченко 2020, с. 75–78); мусульманські могильники IX ст. (біля городища Маяки, с. Платонівка, на Сидорівському археологічному комплексі, некрополі біля с. Новолимарівка та с. Лисогорівка) (Кравченко 2022, с. 60–63); повстані шапочки-тюбетейки (Красильников 2001, с. 320).

Писемні джерела свідчать, що вихідці із Середньої Азії (Хорезму), які мешкали в містах центральної частини Хозарії, входили до кількох соціальних груп, серед яких найчисленнішими були ремісники, торговці, воїни (Заходер 1962, с. 159; Быков 1974, с. 60–62). Така ситуація, на думку дослідників, спостерігалася в захищених поселеннях, розташованих на західних кордонах Хозарського каганату, що підтверджують відкриття тут мусульманських некрополів IX ст. Так, городище Маяки було великим ремісничим і торговельним центром, а Сидорівський археологічний комплекс був місцем, де розташовувався великий мусульманський військовий гарнізон, який контролював значну територію (Кравченко 2022, с. 68, 70). Тому не дивно, що одна з підвісок-амулетів із протомами верблюдів походить саме з городища Маяки. Проте ідея про перебування мусульман у басейні Дону та Дінця в хозарський період залишається лише робочою гіпотезою та потребує додаткової аргументації.

Присутність вихідців із Середньої Азії у складі верхньосалтівської громади не виглядає неймовірною. За результатами аналізу ДНК-зразків, узятих із катакомбних поховань IV ділянки Верхньосалтівського некрополя (ВСМ-IV), спостерігається високий ступінь їх генетичної тождності з представниками Центральної Азії та Кавказу (Saag et al. 2025, p. 7, tabl. 1). Це свідчить, що в регіоні постійно мешкали групи на-

¹ Переклад з російської належить автору

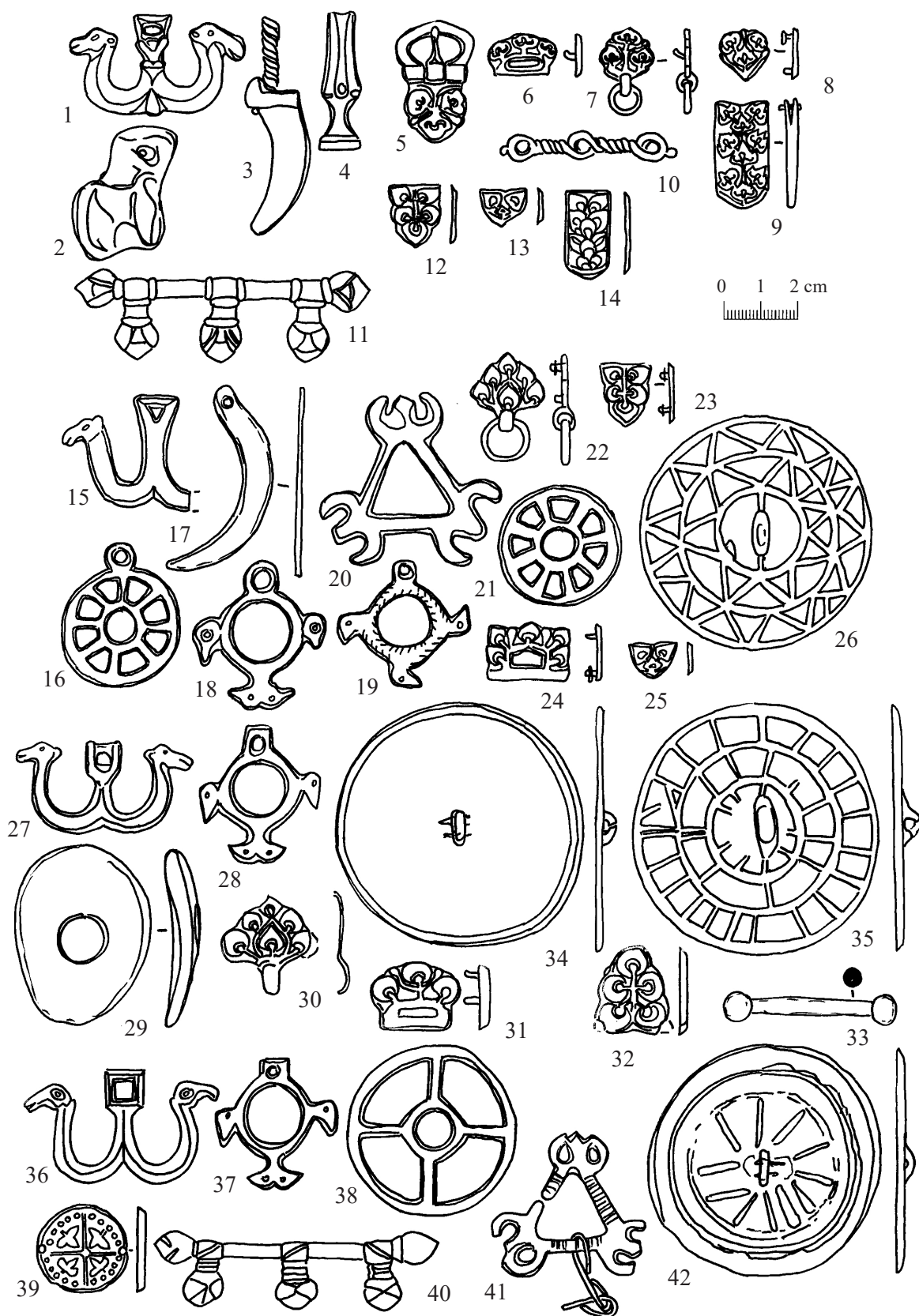


Рис. 4. Інвентар катакомб, у яких знайдено амулети з протомами: 1–14 — катакомба № 37 (BCM-IV); 15–26 — катакомба № 67 (BCM-IV); 27–35 — катакомба № 46 (BCM-I); 36–42 — катакомба № 2 (BCM-III)

Fig. 4. Inventory of the catacombs in which amulets with protomes were found: 1–14 — catacomb no. 37 (VSM-IV); 15–26 — catacomb no. 67 (VSM-IV); 27–35 — catacomb no. 46 (VSM-I); 36–42 — catacomb no. 2 (VSM-III)

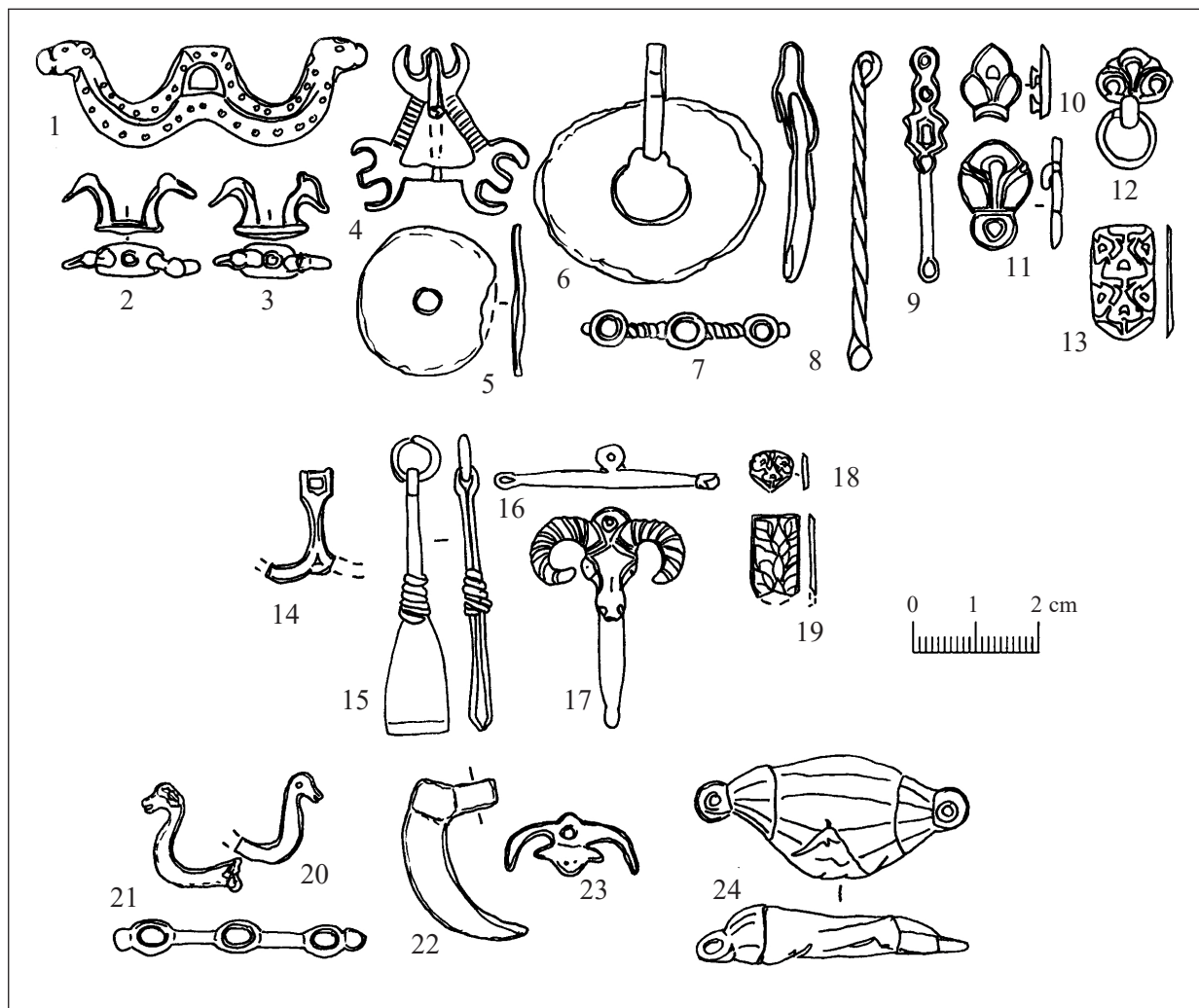


Рис. 5. Інвентар поховальних комплексів, у яких знайдено амулети з протомами: 1–13 — катакомба № 59 (ВСМ-I); 14–19 — катакомба № 142 (ВСМ-IV); 20–24 — поховання № 102 (могильник Червона Гірка)

Fig. 5. Inventory of the burial complexes in which amulets with protomes were found: 1–13 — catacomb no. 59 (VSM-I); 14–19 — catacomb no. 142 (VSM-IV); 20–24 — burial no. 102 (Chervona Hirka cemetery)

селення (як чоловіки, так і жінки), які були пов'язані із Центральною Азією та Кавказом (Saag et al. 2025, p. 15-16).

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що підвіски з протомами птахів і верблюдів були складовою частиною набору амулетів аланського населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця. Вони належать до солярних амулетів, у яких центральна фігура символізує Велику богиню (вона і Богиня неба, Велика мати) з розташованими по обидва боки від неї її синами (близнюками) у вигляді пари птахів чи пари тварин. Такі амулети пов'язані з ідеєю родючості (Голан 1993, с. 162). Твариною, що пов'язана з небом та божествами у

народів Середньої Азії, виступає верблюд (Содномпилова, Нанзатов 2013, с. 38; Гюль 2020, с. 125). Підвіски-амулети з протомами верблюда поки що в незначній кількості знайдені тільки на некрополі Верхньосалтівського археологічного комплексу, який був загальним центральним місцем басейну Сіверського Дінця, головним поселенням усієї Салтівської землі (Афанасьєв 1993, с. 128). Це зумовлено тим, що Верхній Салтів розташовувався на важливому міжрегіональному шляху, який проходив по долині Сіверського Дінця (Афанасьєв 1993, с. 128-129, рис. 45). Імовірно, залучення місцевого населення до широким торговельних відносин Хозарського каганату зі сходом (Середня Азія, Китай) сприяла появі на салтівських підвісках-амулетах із протомами зображень верблюда. Можливо,

цьому сприяло й поява в середній течії Сіверського Дінця переселенців із Хорезму, із якими дослідники пов'язують мусульманські некрополі IX ст. біля городища Маяки, Сидорівського археологічного комплексу. Проте наявність підвісок із протомами верблюдів не призвела до зникнення в аланського населення подібних

амулетів із голівками птахів. Обидва типи підвісок аланське населення використовувало одночасно.

Дата надходження: 21.02.2025

Дата прийняття до друку: 07.03.2025

Дата публікації: 23.09.2026

Аксёнов, В.С. 2018. Похоронный обряд ранне-средневекового Верхне-Салтговского могильника: досвід статистичного аналізу. *Археология*, 2, с. 42-56. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua.2018.02.042>

Аксёнов, В. С. 2024. Ранньосередньовічні дзеркала з центральною петелькою на звороті з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. *Археологія і давня історія України*, 3 (52), с. 72-86. <https://doi.org/10.37445/adiu.2024.03.06>

Албегова, З. Х. 1995. К вопросу о религии алан (по амулетам салтово-маяцкой культуры). В: Афанасьев, Г. Е. (ред.). *Базы данных в археологии. Компьютер в археологических исследованиях*. Москва: Институт археологии РАН, с. 10-33.

Албегова, З. Х. 2001. Палеосоциология аланской религии VII–IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона). *Российская археология*, 2, с. 83-96.

Албегова, З. Х., Ковалевская, В. Б. 2011. Амулеты в виде коней и всадников в памятниках Северного Кавказа и Среднего Дона. В: Мамаев, Х. М. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный; Москва: Институт археологии РАН, Институт гуманитарных исследований АН ЧР, с. 277-295.

Албегова, З. Х., Ковалевская, В. Б. 2012. Кольцевидные амулеты раннего средневековья. *Краткие сообщения Института археологии*, 226, с. 109-122.

Артамонов, М. И. 2002. *История хазар*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.

Афанасьев, Г. Е. 1973. Бронзовые фигурки всадников из аланских погребений Северного Кавказа. *Сборник Государственного Эрмитажа*, XXXVI, с. 36-39.

Афанасьев, Г. Е. 1976. Дохристианские религиозные воззрения алан (по материалам амулетов могильника Мокрая Балка). *Советская этнография*, 1, с. 125-130.

Афанасьев, Г. Е. 1993. Донские аланы. *Социальные структуры алаано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.

Брокгауз, Ф. А., Ефрон, И. А. 1892. *Энциклопедический словарь*, VI (11). Санкт-Петербург: Типо Литография И. А. Ефрона.

Быков, А. А. 1974. Из истории денежного обращения Хазарии в VIII и IX вв. В: Тверитинова, А. С. (ред.). *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, III. Москва: Наука, с. 26-70.

Герасименко, Н. П. 1997. Природная среда обитания человека на Юго-Востоке Украины в познеледниковье и голоцене (по материалам палеографического изучения археологических памятников). *Археологический альманах*, 6, с. 3-64.

Голан, А. 1993. *Миф и символ*. Москва: Русслит.

Гюль, Т. И. 2020. Образ верблюда в донсламском искусстве Средней Азии: культурно-религиозный аспект. *Народы и религии Евразии*, 1 (22), с. 117-129. [https://doi.org/10.14258/nreur\(2020\)1-09](https://doi.org/10.14258/nreur(2020)1-09)

Заходер, Б. Н. 1962. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв*. Москва: Восточная литература.

Кислов, А. В., Полтараус, Б. В. 1989. О временной упорядоченности колебаний климата разных масштабов. В: Хотинский, Н. А. (ред.). *Палеоклиматы и познеледниковья и голоцена*. Москва: Наука, с. 44-47.

Ковалевская, В. Б. 1978. Изображения коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа. В: Козенкова, В. И. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва: Наука, с. 111-120.

Ковалевская, В. Б. 1981. Северокавказские древности. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 83-97, 173-187.

Ковалевская, В. Б. 1995. Хронология древностей северокавказских алан. В: Тменов, В. Х. (ред.). *Аланы: история и культура*. Владикавказ: СОИГИ, с. 123-183.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісо-степовій зоні*. Київ: Академперіодика. <https://doi.org/10.15047/akademperiodyka.347.170>

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Кравченко, Э. Е. 2020. Сидоровский археологический комплекс на р. Северский Донец. *Археология Евразийских степей*, 4. Казань: Академия наук Республики Татарстан. <https://doi.org/10.24411/2587-6112-2020-1-0031>

Кравченко, Э. Е. 2022. Мусульмане хазарского времени на Северском Донце: археологические свидетельства и вопросы их интерпретации. *Археология Евразийских степей*, 6, с. 59-75. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.6.59.75>

Красильников, К. И. 1986. Тандыры в салтовских жилищах Подонья. *Советская археология*, 3, с. 48-60.

Красильников, К. И. 2001. Новые данные об этническом составе населения степного Подонья VIII — нач. X в. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2. Донецк: ДонНУ, с. 303-322.

Крыганов, А. В. 1993. *Отчет о раскопках в 1992 г. Нетайловского могильника в Волчанском районе Харьковской области*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1993/58

Крыганов, А. В. 2001. Верхнесалтовский и Нетайловский археологический памятники салтовской культуры — остатки древнего хазарского города. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2. Донецк: ДонНУ, с. 347-358.

Ляпушкин, И. И. 1958. Карнауховское поселение. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 263-314.

Минорский, В. Ф. 1963. *История Ширвана и Дербенда X–XI веков*. Москва: Издательство Восточной литературы.

Михеев, В. К. 1988. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского госуниверситета за 1987 год*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1987/100.

Плетнева, С. А. 1967. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 146. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 62-75, 148-165.

Плетнева, С. А. 1984. Рисунки на стенах Маяцкого городища. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище*. Москва: Наука, с. 57-94.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1996. *Саркел и «шелковый путь»*. Воронеж: Издательство ВГУ.

Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.

Содномпилова, М. М., Нанзатов, Б. З. 2013. «Табан хошуу мал» верблюды в традиционных представлениях монгольских народов. *Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения РАН*, 4, с. 34-45.

Флёрова, В. Е. 2001. *Образы и сюжеты мифологии Хазарии*. Москва; Иерусалим: Мосты культуры.

Хоружа, М. В. 2014а. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети салтово-маяцької культури в колекції Харківського історичного музею. В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Двадцять Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»*. Харків: Майдан, с. 287-295.

Хоружа, М. В. 2014б. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, 2, с. 99-108.

Saag, L., Utevska, O., Zadnikov, S., Shramko, I., Gorbenco, K., Bandrivskiy, M., Pavliv, D., Bruyako, I., Grechko, D., Okatenko, V., Toshev, G., Andrukh, S., Radziyevska, V., Buynov, Y., Kotenko, V., Smyrnov, O., Petruskas, O., Magomedov, B., Didenko, S., Heiko, A., Reida, R., Sapiehin, S., Aksonov, V., Laptev, O., Terskyi, S., Skorokhod, V., Zhyhola, V., Sytyi, Y., Jarve, M., Lyn Scheib, C., Anastasiadou, K., Kelly, M., Williams, M., Silva, M., Barrington, C., Gilardet, A., Macleod, R., Pontus, S., Thomas, M. G. North Pontic Crossroads: Mobility in Ukraine from the Bronze Age to the Early Modern Period. 2025. *Science Advances*, 11 (2), p. 1-28. <https://doi.org/10.1126/sciadv.adr0695>

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the Department of Archaeology, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID: 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com.

AMULETS WITH PROTOMES AMONG THE POPULATION OF THE FOREST-STEPPE VARIANT OF THE SALTIV CULTURE

This study is dedicated to bronze pendant amulets with protomes, discovered in the catacombs of three different sections of the early medieval Verkhni Saltiv Burial Ground (VSB-I, VSB-III, VSB-IV). The study examines 14 specimens (13 intact and one fragmented) originating from 12 burial complexes. The bronze pendants are represented by two types: amulets with bird protomes (catacombs nos. 1, 7 (VSB-IV), no. 68 (VSB-I), and burial complex no. 24 (VSB-III)) (fig. 1: 1–6); amulets with camel heads (catacombs nos. 37, 67, 96 (VSB-IV), no. 46 (VSB-I), and no. 2 (VSB-III)) (fig. 1: 8–10). The discovered pendants also differ in the degree of realism in the depiction of animals and birds. Some amulets feature a generalised representation of animal heads (fig. 1: 2, 4–5), while others depict the heads of waterfowl (fig. 1: 2, 4–5) or predatory birds (fig. 1: 3). A realistic depiction of a camel's head is present on three pendants (catacombs nos. 37, 67 (VSB-IV), no. 46 (VSB-I)) (fig. 1: 8–10), while three other amulets feature stylised camel heads (fig. 1: 11–13). The complexes in which amulets with bird and camel protomes were found are dated from the early to the third quarter of the 9th century. These pendants were located near the pelvic bones of the deceased (catacombs nos. 7, 96, 142 (VSB-IV), catacomb nos. 2 and 24 (VSB-III)), suggesting that they were most often suspended on a belt. These amulets were part of the inventory of women of reproductive age and children. In Ossetian and some Indo-European mythologies, birds were markers of the upper world, symbolising the sun. Among nomadic and semi-nomadic peoples of Central Asia, the camel, was considered a carrier of fire associated with the sky and the sun. Therefore, amulets with bird and camel protomes can be classified as solar amulets. The presence of such amulets in the burial sites of the Alan population of Verkhni Saltiv, the central settlement of the entire Saltiv land, is associated with the incorporation of this population into the active trade relations maintained by the Khazar Khaganate with eastern regions including Khwarezm and China.

Key words: Saltiv-Maiak culture, catacomb, amulets, Alans, camel.

References

- Aksionov, V. S. 2018. Pokhvalnyi obriad rannoserednovichnogo Verkhno-Saltivskoho mohylnya: dosvid statystychnoho analizu. *Arheologia*, 2, p. 42-56. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua.2018.02.042>
- Aksionov, V. S. 2024. Rannoserednovichni dzerkala z tsentralnoiu petelkoiu na zvoroti z kolektsii Kharkivskoho istorychnoho muzeiu imeni M. F. Sumtsova. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3 (52), p. 72-86. <https://doi.org/10.37445/adu.2024.03.06>
- Albegova, Z. Kh. 1995. K voprosu o religii alan (po amuletam saltovo-maiatskoi kultury). In: Afanasev, G. E. (ed.). *Bazy danykh v arkheologii. Kompiuter v arkheologicheskikh issledovaniakh*. Moscow: Institut arkheologii RAN, p. 10-33.
- Albegova, Z. Kh. 2001. Palaeosociological Research of the Alanic Religion of the 7th – 9th Centuries (on the Amulets from the North Caucasian and Middle Don catacomb tombs). *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 83-96.
- Albegova, Z. Kh., Kovalevskaia, V. B. 2011. Amulety v vide konei i vsadnikov v pamiatnikakh Severnogo Kavkaza i Srednego Dona. In: Mamaev, Kh. M. (ed.). *Voprosy drevnei i srednevekovoi arkheologii Kavkaza*. Grozny; Moscow: Institut arkheologii RAN, Institut gumanitarnykh issledovaniy AN CHR, p. 277-295.
- Albegova, Z. Kh., Kovalevskaia, V.B. 2012. Early medieval ring-shape amulets. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 226, p. 109-122.
- Artamonov, M. I. 2002. *Istoriia khazar*. Sankt-Petersburg: Filologicheskii fakultet SPbGU.
- Afanasev, G. E. 1973. Bronzovye figurki vsadnikov iz alanskikh pogrebenii Severnogo Kavkaza. *Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, XXXVI, p. 36-39.
- Afanasev, G. E. 1976. Dokhristianskie religioznye vozzreniia alan (po materialam amuletov mogilnika Mokraia Balka). *Sovetskaia etnografiia*, 1, p. 125-130.
- Afanasiev, G. E. 1993. *The Alans of the Don. Social structures among the Alan population of the middle Don basin*. Moskva: Nauka.

- Brokgauz, F. A., Efron, I. A. 1892. *Entsiklopedicheskii slovar*, VI (11). Sankt-Peterburg: Tipo Litografiia I. A. Efrona.
- Bykov, A. A. 1974. Iz istorii denezhnogo obrashcheniia Khazarii v VIII i IX vv. In: Tveritina, A. S. (ed.) *Vostochnye istochniki po istorii narodov Iugo-Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy*, III. Moscow: Nauka, p. 26-70.
- Gerasimenko, N. P. 1997. Prirodnaia sreda obitaniia cheloveka na Iugo-Vostoke Ukrainy v poznelednikove i golotsene (po materialam paleograficheskogo izucheniiia arkeologicheskikh pamiatnikov). *Arkheologicheskii almanakh*, 6, p. 3-64.
- Golan, A. 1993. *Mif i simvol*. Moscow: Russlit.
- Gyul, T. I. 2020. The image of a camel in pre-islamic art of Transoxiana: cultural and religious aspect. *Narody i religii Evrazii*, 1 (22), p. 117-129. [https://doi.org/10.14258/nreur\(2020\)1-09](https://doi.org/10.14258/nreur(2020)1-09)
- Zakhoder, B. N. 1962. *Kaspiiskii svod svedenii o Vostochnoi Evrope. Gorgan i Povolzhe v IX-X vv.* Moscow: Vostochnaia literatura.
- Kislov, A. V., Poltarau, B. V. 1989. O vremennoi uporiadochenosti kolebanii klimata raznykh masshtabov. In: Khotinskii, N. A. (ed.). *Paleoklimaty i poznelednikovaya i golotsena*. Moscow: Nauka, p. 44-47.
- Kovalevskaia, V. B. 1978. Izobrazheniia konia i vsadnika na srednevekovykh amuletkh Severnogo Kavkaza. In: Kozenkova, V. I. (ed.). *Voprosy drevnei i srednevekovoi arkeologii Vostochnoi Evropy*. Moscow: Nauka, p. 111-120.
- Kovalevskaia, V. B. 1981. Severokavkazskie drevnosti. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moscow: Nauka, p. 83-97, 173-187.
- Kovalevskaia, V. B. 1995. Khronologii drevnostei severokavkazskikh alan. In: Tmenov, V. Kh. (ed.). *Alany: istoriia i kultura*. Vladikavkaz: SOIGI, p. 123-183.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Sil'ske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Kravchenko, E. E. 2020. Sidorovsky Archaeological Complex on the Seversky Donets river. *Arkheologiiia Evraziiskikh stepei*, 4. <https://doi.org/10.24411/2587-6112-2020-1-0031>
- Kravchenko, E. E. 2022. The Muslims of Khazar time on the Severskiy Donets: archaeological evidence and issues of their interpretation. *Arkheologiiia Evraziiskikh stepei*, 6, p. 59-75. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2022.6.59.75>
- Krasilnikov, K. I. 1986. Tandyry v saltovskikh zhilishchakh Podonia. *Sovetskaia arkeologiiia*, 3, p. 48-60.
- Krasilnikov, K. I. 2001. Novye dannye ob etnicheskom sostave naseleniia stepnogo Podontsovia VIII — nach. X v. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Donetsk: DonNU, p. 303-322.
- Kryganov, A. V. 1993. *Otchet o raskopkakh v 1992 g. Netailovskogo mogilnika v Volchanskoy raione Kharkovskoi oblasti*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1993/58.
- Kryganov, A. V. 2001. Verkhnesaltovskii i Netailovskii arkeologicheskii pamiatniki saltovskoi kultury — ostatki drevnego khazarskogo goroda. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2. Donetsk: DonNU, p. 347-358.
- Liapushkin, I. I. 1958. Karnaukhovskoe poselenie. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, 62, p. 263-314.
- Minorski, V. F. 1963. *Istoriia Shirvana i Derbenda X-XI vekov*. Moscow: Izdatelstvo Vostochnoi literatury.
- Mikheev, V. K. 1988. *Otchet ob arkeologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo gosuniversiteta za 1987 god*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1987/100.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR, 146. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moscow: Nauka, p. 62-75, 148-165.
- Pletneva, S. A. 1984. Risunki na stenakh Maiatskogo gorodishcha. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Maiatskoe gorodishche*. Moscow: Nauka, p. 57-94.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkeologicheskii kompleks*. Moscow: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1996. *Sarkel i "shelkovyi put"*. Voronezh: Izdatelstvo VGU.
- Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi*. Moscow: Nauka.
- Sodnompilova, M. M., Nanzatov, B. Z. 2013. "Taban khoshuu mal" verblud v traditsionnykh predstavleniiakh mongolskikh narodov. *Vestnik Buriatskogo nauchnogo tsentra Sibirskogo otdeleniia RAN*, 4, p. 34-45.
- Flerova, V. E. 2001. *Obrazy i suzhety mifologii Khazarii*. Moscow; Jerusalem: Mosty kultury.
- Khoruzha, M. V. 2014a. Kiltsepodibni ta soliaro-zoomorfni amulety saltovo-maiatskoi kultury v koleksii Kharkivskoho istorichnogo muzeiu. In: Soshnikova, O. M. (ed.). *Dvadsiaty Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoï konferentsii "Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezheniia traditsii"*. Kharkiv: Maidan, p. 287-295.
- Khoruzha, M. V. 2014b. Burials in dromos of catacombs am Verchniy Saltiv burial ground. *Arheologia*, 2, p. 99-108.
- Saag, L., Utevska, O., Zadnikov, S., Shramko, I., Gorbenko, K., Bandrivskiy, M., Pavliv, D., Bruyako, I., Grechko, D., Okatenko, V., Toshev, G., Andruk, S., Radziyevska, V., Buynov, Y., Kotenko, V., Smyrnov, O., Petruskas, O., Magomedov, B., Didenko, S., Heiko, A., Reida, R., Sapiehin, S., Aksonov, V., Laptiev, O., Terskiy, S., Skorokhod, V., Zhyhola, V., Sytyi, Y., Jarve, M., Lyn Scheib, C., Anastasiadou, K., Kelly, M., Williams, M., Silva, M., Barrington, C., Gilardet, A., Macleod, R., Pontus, S., Thomas, M. G. North Pontic Crossroads: Mobility in Ukraine from the Bronze Age to the Early Modern Period. 2025. *Science Advances*, 11 (2), p. 1-28. <https://doi.org/10.1126/sciadv.adr0695>

Г. Є. СВИСТУН, В. І. КВИТКОВСЬКИЙ**БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА
САЛТІВСЬКО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ**

У низці салтівсько-маяцьких пам'яток лісостепової частини басейну Сіверського Дінця виявлено сліди застосування будівельної кераміки, представленої різноманітними формами. Їх аналіз вказує на певну обізнаність носіїв салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти цього регіону з керамічним цегляним виробництвом, майстерності в реалізації якого так і не було досягнуто. Будівельна кераміка з великою варіативністю форм і методів знайшла застосування виключно в конструкціях оборонних споруд, доповнивши кам'яні елементи, — в об'єктах, що потребували суспільної праці.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культурно-історична спільнота, сіверськодонецький мікрорегіон, цегла, будівельна кераміка, городище.

Будівельні матеріали завдяки своїм фізичним характеристикам багато в чому визначають зовнішній вигляд споруд. Це, у свою чергу, формує характеристики останніх і впливає на їх архітектурні особливості, змушуючи будівельників враховувати властивості вихідної сировини, пристосовуючи її для запланованого результату — забезпечення функціонального призначення. Ця закономірність добре відома архітекторам. Зокрема, М. Я. Коллі зауважував, що діалектична єдність всіх складників будівельної справи — рівня розвитку будівельної техніки, застосовуваних будівельних матеріалів, соціальних завдань та соціально-економічних моментів — є вирішальними

факторами у формуванні архітектурних форм, що засвідчує вся історія матеріальної культури людства (Коллі 1934, с. 34). Із цим був цілком згоден І. І. Леонідов (Леонидов 1934, с. 32). Це наочно демонструють архітектурні форми салтівсько-маяцьких пам'яток, розташованих у різних природно-кліматичних зонах: їх вирізняє не лише те, що вони наявні в ареалах різних етнічних груп культурно-історичної спільноти з їх особливостями, а й наявність тих чи інших будівельних матеріалів у зоні будівництва, залісненість місцевості (будівельний матеріал і паливо) тощо. На одному з будівельних аспектів салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти (далі — СМКІС) в сіверсько-донецькому лісостеповому мікрорегіоні, а саме застосуванні будівельної кераміки в її різновидах, зосереджена увага авторів у цій роботі.

На початку ХХІ ст. у науковій літературі висловлено думку, що застосування найпоширенішого різновиду будівельної кераміки — обпаленої цегли — було характерне передусім для оборонних споруд лісостепового регіону в басейні р. Тиха Сосна (Красне та Алексєєвське городища) (Афанасьєв 1987, с. 89-132; 1993, с. 123-141; 2012, с. 35; 2013, с. 214; 2015; Афанасьєв, Красильников 2012; Красильников, Красильникова 2014, с. 418-422) і для степових регіонів низовин Дону (фортифікаційні споруди) та Волги (палац царя хозар¹); вони відомі як за писемними джерела-

© СВИСТУН Геннадій Євгенович, 2026 — кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, ORCID: 0000-0001-7446-0809, sacaliba@gmail.com

© КВИТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович, 2026 — кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ археології Києва, ORCID: 0000-0002-2304-0430, kvitkovskiyvictor@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2026

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Вважається, що місто Ітіль було розташоване по обидва боки річки: на захід — більша за розміром частина (Ітіль), на схід — менша (Хазаран). За Ібн-Фадланом, палац бека/бака (царя) був розташований на березі р. Ітіль (Караулов 1908, с. 108). Інші автори вказують, що палац стояв на острові і був сполучений мостом з однією із частин міста (напевно, західною. — Г. С., В. К.) (Караулов 1908, с. 127, прим. 87). Тобто з цього боку водна артерія є або невеликою, порівняно з основним руслом р. Ітіля, протокою, або штучним обводненим ровом, через який такий міст можна було перекинути. Усе місто було обнесене стіною, про матеріал якої не йдеться, але можна зрозуміти, що це не обпалена цегла (тим більше, що в умовах степу можливість знайти необхідну кількість палива для технологічного процесу випалювання була обмеженою). У міській стіні було облаштовано четверо воріт, серед яких одні звернені до річки, а решта — до степу. Чи становили правобережна